

Kognitiv Tilshunoslikda Tafakkur Va Konsept Tushunchalari

Bobonazarova Gulxayo Habibulla qizi¹

Annotatsiya: Kognitiv tilshunoslik - bu zamonaviy tilshunoslikning yangi maktabi bo'lib, dastlab 1970-yillarning boshlarida tilga rasmiy yondashuvlardan norozilik tufayli paydo bo'ldi.

Kalit so'zlar: kognitiv lingvistika, tafakkur, Geshtalt psixologiyasi, umumiyashtirish, kognitiv semantika, konsept, konseptual tizim, abstrakt g'oya.

Kognitiv tilshunoslik ham zamonaviy tillarning paydo bo'lishiga asoslangan bo'lib, 1960 va 1970-yillardagi kognitiv fanlar, ayniqsa aholining toifalanishi, va Geshtalt psixologiyasi kabi avvalgi an'analarga borib taqaladi. 1970 va 1980-yillar boshlarida ilmiy tadqiqotlarga nisbatan kam sonli olimlar mavjud edi. 1990-yillarning boshlarida, bunday tadqiqotlar ko'paya boshladi. Bu sohadagi tilshunoslar o'zini "kognitiv tilshunos" deb atashgan. 1989-1990 yillarda "Cognitive Linguistics" jurnali bilan birgalikda Xalqaro kognitiv lingvistika jamiyati tashkil etildi.

Mashhur kognitiv tilshunos olim Ronald Langekning so'zlari bilan aytganda "Bu kognitiv tilshunoslikning keng asoslangan, o'z-o'zidan xabardor intellektual harakatlanish dunyoga kelishini ko'rsatdi" deb ta'kidlagan.

Kognitiv lingvistika "harakat" yoki "korxonalar" deb ta'riflanadi, chunki u aniq nazariya emas. Buning o'rniga, bu qo'shimcha, bir-biriga mos keladigan (va ba'zan raqobatlashadigan) nazariyalarning turli xil turlariga olib kelgan umumiy ko'rsatkichlar, taxminlar va nuqtai nazarlarni qabul qilgan yondashuv hisoblanadi.

Biz kognitiv tilshunoslar tomonidan keng tarqalgan ikkita asosiy vazifani ko'rsatishdan boshlaymiz. Bular "Umumiyashtirish" va "Kognitiv vazifa"dir. Ushbu ikki vazifa kognitiv tilshunoslar tomonidan qabul qilingan yo'nalish va yondashuvni hamda kognitiv tilshunoslik korxonasiining ikkita asosiy tarmog'ida qo'llaniladigan taxminlar va metodologiyalarni ta'minlaydi: kognitiv semantika va grammatikaga kognitiv yondashuvlar. Kognitiv tilshunoslikning ikkita vazifasini belgilab bo'lgach, biz til, ong va tajriba o'rtasidagi munosabatlarga murojaat qilamiz. Tanlangan kognitiv tezisi ham ma'lum bir tafsilotlar bilan ko'rib chiqiladi, chunki u kognitiv lingvistikadagi ko'plab tadqiqotlarning markazida joylashgan. Ushbu tezis inson ongining va kontseptual tuzilish va tanamiz yashayotgan muhit bilan qanday o'zaro ta'sir ko'rsatish funksiyasi ekanligini bildiradi.

Kognitiv tilshunoslikning kashshof vakillaridan biri Jorj Lakoff 1990 yilgi muhim maqolasida kognitiv tilshunoslik tizimi ikkita asosiy vazifa bilan tavsiflanadi, deb ta'kidladi. Bular

1. Umumlashtirish: inson tilining barcha jihatlari uchun mas'ul bo'lgan umumiy tamoyillarni tavsiflash vazifasi va
2. Kognitiv vazifa: til uchun umumiy tamoyillarning tavsifini boshqa fanlardan aql va miya haqida ma'lum bo'lgan narsalar bilan taqdim etish vazifasini bajaradi.

Mantiqiy faoliyat hosilasi bo'lgan "tushunchalar" va kognitiv tilshunoslikda keng miqyosda qo'llanilayotgan "konsept" atamalarining boshlang'ich nuqtasi voqelikdagi predmet – hodisaning his qilinishi va obrazli tasavvur qilinishi bilan bog'lanadi. Chunki hissiy obraz avval har bir shaxsda alohida, individual ko'rinishda paydo bo'ladi.

Kontsept so'zining ta'rifi lotincha "contseptus" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, bu inson tafakkurining asosiy va elementar birligi hisoblanadi, uning kelib chiqishi aqliy tuzilmalar ostida butunlay mavhum

¹ Samarqand davlat chet tillar instituti o'qituvchisi

g'oyaga ega bo'lib, bizni yashagan tajribalarni tushunishga yordam beradi va keyinchalik so'zda ifodalanadi. Kontsept orqali biz nafaqat obyekt, vaziyatni yoki tuyg'uni ideallashtiramiz yoki aniqlaymiz, balki uning fazilatlarini, xususiyatlarini va identifikatsiyasini ham anglaymiz.

Konseptlar o'zlari murojaat qiladigan o'xshash xususiyatlarga ega bo'lgan barcha obyektlardan tashkil topgan kengaytmalarga ega. Masalan, it to'rt oyoqli hayvon degan tushunchaga ega, u tirik mavjudotlarning biridir va uning asosiy xususiyati sodiqlik, ammo hamma itlar ham jismonan bir xil emas.

Kontseptni aslida ko'p odamlar o'z nuqtai nazarga ko'ra tushunchalarni o'z e'tiqodlaridan keib chiqib farq qilishi mumkin. Ular o'zlarining tajribalari orqali ko'rganlari, eshitganlari, his qilganlari yoki boshdan kechirganlariga ko'ra obyektga ma'no beradi. Biz hammamiz bitta aniq buyum yoki obyekt uchun cheksiz ma'no va ideallarni yaratishimiz mumkin.

Shundan kelib chiqadiki, kognitologiya turli fanlar kesishadigan joyda joylashgan va ular bilan o'zaro bog'liq. Amerikalik psixolog H.Gardner kognitiv fanlar chorrahasida kognitiv fanlar chorrahasida olti fan sohasi tutashishini va yagona bir ilmiy maqsad – tabiiy va sun'iy tizimlarda bilimning jamlanishi, qayta ishlanishi va qo'llanishi muammolari yechimini izlash bilan band bo'lishini qayd qilgan edi.

Kognitiv tilshunoslik psixologiya, falsafa, neyrofiziologiya, politologiya, sotsiologiya, etnografiya, antropolingvistika kabi fanlarni o'z ichiga oladi. Biroq bu kompleksda eng katta rol tilshunoslikka tegishli va bu bo'limning rivojlanishida asosan tilshunoslar o'zlarining katta hissalarini qo'shmoqdalar.

Kognitiv semantika – kognitiv tilshunoslikni dastlab o'rgangan olimlar bular psixolingvistlar sanaladi. Ular o'z tadqiqotlarida noverbal o'ylashning mavjudligini isbotladilar va shu bilan birga, inson miyasidagi konseptual tizimning mavjud yoki mavjud emasligi ustida bahs olib borganlar. Konseptual tizim doim o'zgarib turadigan va rivojlanib boradigan tushunchalardan iboratdir. Olimlar belgilarning insonlar tomonidan yaratilgan deb xulosa qilib, ular eng muhim axborotlarni yetkazib berish uchun xizmat qilishini ta'kidlashganlar. Lekin, ularning nazarida, konseptual tizim kattaroq va faqatgina uning kichikligi bo'lagi belgilar orqali ifodalanadi.

Kondilyak tomonidan ishlab chiqilgan sezgi nazariyasiga ko'ra, barcha bilimlarning manbai hissiyotlardir. Tug'ma g'oyalar haqidagi ta'limotni u "kuzatuvlar yetishmasligi va yuzaki taqqoslashlarga moyilligi tufayli paydo bo'lgan bid'at" deb hisoblagan. Barcha intellektual qobiliyatlar his qilish qobiliyati asosida rivojlanadi; e'tibor, xotira, hukm, fikrlash, istak uning "turli xil o'zgarishlarida" his qilishdir.

Umumiy g'oyalar odamlar o'zaro o'xshashliklarni e'tiborga olib, farqlarini e'tiborga olmasdan hosil bo'ladi. Oddiy g'oyalar - bu bitta tushuncha, murakkab g'oyalar esa ko'p tushunchalarni birlashtiradi. Analiz faqat til yordamida amalga oshiriladi. Til bilan birga fikrlash ham rivojlanadi. Birinchi til, ya'ni boshqa barcha tillarning o'rniga ergashadigan til harakat (ishoralar) tili hisoblanadi. Uning asoslari inson a'zolari bilan birga berilgan, uning ishlatilishi odamlar his qila boshlaganidan boshlanadi. Birinchi belgilar barcha keyingi belgilarni ixtiro qilish, yangi tillarni yaratish uchun qoidalar beradi. Asta-sekin imo-ishora tili so'z tili bilan almashtirildi va uzoq vaqt davomida odamlar ikkala tilni ham ishlatishgan. Fikrlashning to'g'riligi to'g'ridan-to'g'ri til qanchalik yaxshi qurilganligi bilan bog'liq. Abstrakt g'oyalarni so'zlardan foydalanmasdan hosil qilish mumkin emas, bu g'oyalarsiz esa, ilmiy fikrlashning muhim sharti bo'lgan jinslar va turlarni ajratib bo'lmaydi. Aniq deb bo'lmaydigan fanlar, noto'g'ri tuzilgan tildan foydalanadi, fikrlash qobiliyatini faqat tilni tuzatish orqali yaxshilash mumkin. Xato tushunchalar mavjud bo'lgan tushunchalar bilan noto'g'ri ifodalangan fikrlarning yo'qligidan yoki qo'llaniladigan atamalarining noaniqligi va noaniqligidan kelib chiqadi. Ikkala holatda ham biz tilning mazmunsizligiga duch kelamiz.

Tana fikrning substansial tashuvchisi bo'la olmaydi, chunki u ko'p qismlardan iborat, fikr esa birlik bilan tavsiflanadi va oddiy mohiyatning xususiyati bo'lishi kerak. O'ylash vositasi jon, cho'zilmagan oddiy substansiya. Xudoning borligi tabiatga qarab isbotlanadi: turli narsalarni bog'laydigan sabablar zanjiri cheksiz bo'lishi mumkin emas, u oliy birlamchi sababga ishora qiladi.

Kondilyak falsafiy (va tabiiy ilmiy) tizimlarning uchta turini ajratib ko'rsatgan: abstrakt metafizik prinsiplarga asoslangan; turli xil hodisalarning tabiati to'g'risidagi taxminlar (gipotezalar); tajribada qat'iy o'rnatilgan faktlar. Birinchi turdagi tizimlar foydasiz bo'lib, yolg'onga olib boradi; ikkinchi turdagi tizimlar faqat ba'zan haqiqatga olib boradi; uchinchi turdagi tizimlar doimo to'g'ri.

Abstrakt tizimlar aniq va shubhasiz deb hisoblangan umumiy me'yorlarga tayanadi. Abstrakt tizimlarning cheklanganligi ularga mavzuning barcha tomonlarini qamrab olishga imkon bermaydi, bundan tashqari, ularni tuzishda haqiqat o'rniga ko'pincha faqat aniq ma'noga ega bo'lmagan atamalar bilan ifodalangan taxmin qilingan bilimlar olinadi.

Ba'zi hollarda, gipotezalar inson bilimlarini kengaytirishga yordam beradi:

1. o'rganilayotgan muammoga nisbatan barcha mumkin bo'lgan taxminlar ishlatilgan;
2. taqdim etilgan tushuntirishning to'g'ri yoki noto'g'riligiga ishonch hosil qilish uchun protseduralar qo'llaniladi. Bunday holatda gipotezalarga tayanish foydali va zarur.

Uchinchi turdagi tizimlar turli xil hodisalarni inson qobiliyati bilan tushuntirishga imkon beradi. Ammo tizim shunchaki faktlar to'plami emas, uni to'g'ri qurishda uning turli qismlari o'zaro bog'liq bo'lishi, bir-birini tushuntirishi va shu tariqa butun tizimning boshlang'ich printsiplari bo'lgan ba'zi bir inkor qilib bo'lmaydigan boshlang'ich faktdan kelib chiqishi kerak.

Biz yuqorida ong va bilish hodisasi tafakkur bilan chambarchas bog'liq ekanligini ko'rib chiqdik. Bundan tashqari bu til bilan ham uzviy bog'liqdir. Har qanday fikr so'zlarda o'z ifodasini topadi. Bilish nazariyasining rivojlanishida tilning roli yuqori darajada desak ham bo'ladi. Chunki biror bir ma'noni bermagan, ma'lum bir tovush beradigan so'zlar muayyan bir tushuncha berolmaydi va inson ongiga hech qanday bilim kirib bormaydi. Ongimizda shakllanayotgan ma'lumotlarni til orqali ifodalashimiz uning eng muhim belgilardan biridir. Tafakkurdagi fikrni bayon qilib bera olish funksiyasini bajar olmagan bunday so'zlar nutqda ham o'z rolini bajarib bera olmaydi. Til va tafakkur ba'zi bir jihatlariga ko'ra farq qiladi. Masalan, til qonunlari va tafakkur qonunlari bir-biriga umuman to'g'ri kelmaydi.

Til – grammatikaning o'rganish o'chog'i hisoblansa (ega, kesim, aniqlovchi) tafakkur mantiq ilimining manbai hisoblanadi. Mantiq birliklari abstrakt tushunchadir. Til birliklari esa real voqelikdir. Mantiq faoliyati muhim bo'lgani bilan, ammo grammatik kategoriyalarsiz ishlamaydi. Shu jihatlariga ko'ra kognitiv tilshunoslikka lisoniy qobilyatning tarkib topishini tushuntiruvchi fan deb qaraydilar. Tafakkur bu bilimni qabul qilish va uni egallash jarayonidir. Bu esa anglash, sezgi, mantiqni o'z ichiga oladi. Kognitiv tilshunoslik uchun esa eng asosiy birlik tushunchadir. Asosiy tafakkur kategoriyalari, jumladan, makon va zamon, borliq va jarayon, harakat va joylashuv, sabab va oqibat, xohish va intilish.

Bu bilimlarni osonroq yodlab qolish va ta'tbiq etish uchun turli xil mexanizmlardan foydalanildi. Biroq til turli xil holatlarda har doim ham bir xil ma'no bermaydi ya'ni ma'no tafakkur manbalariga qarab turli xil usullarda ifodalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Condillac É.B. de. Œuvres completes. T. I–XXIII. Paris, 1798.
2. Bobonazarova GH. - JEK LONDON HAYOTINING "MARTIN IDEN" ASARIDAGI AKSI. GOLDEN BRAIN 1 (10), pp. 280-283.
<https://researchedu.org/index.php/goldenbrain/article/view/3052>
3. Bobonazarova GHQ. - TILSHUNOSLIKDA PARADIGMA VA UNING KELIB CHIQISHI. Scientific progress 1 (6), 1229-1233
4. Langacker R. Cognitive Grammar: A Basic Introduction. –Boston: Oxford University Press, – 2008.
5. Lee D. Cognitive Linguistics. An Introduction. –N.Y., 2002.

6. Nazira Amriddinova - The Role of Context in Realization of Semantic Structure of the Text. ZJSSH 2022, 13, 60-63.
7. Сайидирахимова, Н. Когнитив тилшунослик ва унинг вазифалари // V Global science and innovations 2019: Central Asia. International-scientific practical conference. — Astana, 2019. — Б. 25–29.
8. Bobonazarova, G. H. Q. (2021). TILSHUNOSLIKDA PARADIGMA VA UNING KELIB CHIQISHI. *Scientific progress*, 1(6), 1229-1233.
9. Qizi Bobonazarova, G. H. (2023). JEK LONDON HAYOTINING “MARTIN I
10. Bobonazarova, G. H. Q. (2021). TILSHUNOSLIKDA PARADIGMA VA UNING KELIB CHIQISHI. *Scientific progress*, 1(6), 1229-1233.

